

Mapa dawna czy mapa historyczna?

Podstawowe pojęcia związane z historią kartografii

Radosław Skrycki

Podziwiając mapy powstałe przed 200 czy 400 latami, zaczynamy szukać terminów, które w jakiś sposób pomogą nam opisać przedmiot i treść naszego zainteresowania. Pierwsze określenia, które na ogół przychodzą do głowy (stara mapa, mapa historyczna) są albo nieprecyzyjne, albo znaczą coś zupełnie innego, albo wręcz deprecjonują mapę jako dzieło sztuki i zabytek kultury materialnej. Sprawę dodatkowo komplikuje też złożony proces tworzenia i publikowania map; czasem problemem może być określenie rzeczywistego autora mapy, a jedna karta może funkcjonować w katalogach pod dwoma nazwiskami – i obie wersje są poprawne. Dlatego numer tematyczny poświęcony mapie należy rozpocząć od uporządkowania pojęć, by dalsze partie tekstu były czytelne i zrozumiałe.

Podstawowym błędem, popełnianym także przez zawodowych historyków, jest nierozróżnianie map dawnych i historycznych. **Mapa dawna** to mapa, która powstała przed 1989 r. (choć tu pełnej zgody co do cezury w środowisku historyków kartografii nie ma). Data ta jest umowna i oznacza „uwolnienie” procesu tworzenia mapy z okowów nadzoru państwowego. Tymczasem **mapa historyczna** jest współczesnym efektem (prezentacją) dociekań naukowych autora i przedstawia procesy i zjawiska, które rozegrały się w przeszłości (jako jednorazowe akty, np. bitwa, lub rozciągnięte w czasie, np. procesy osadnicze na danym terenie). Mapa dawna jest zatem **źródłem historycznym**, a kartografia historyczna wchodzi w zakres **nauki pomocniczej historii**, jaką jest geografia historyczna. Możemy mieć oczywiście do czynienia z sytuacją, że mapa dawna jest jednocześnie mapą historyczną; dla nas stanowić może wówczas zarówno zabytek dawnej kartografii, jak i źródło do historii badań nad wybranym zjawiskiem w czasie jej powstania.

Mapa dawna, podobnie jak każdy inny dokument traktowany jako źródło historyczne, powinna zostać poddana **krytyce zewnętrznej i wewnętrznej**. Poza zweryfikowaniem autentyczności obiektu ważne jest określenie dat jego powstania, autorstwa, miejsca wydania i sposobu druku. Wszystkie te cechy łączą się ze sobą i jedna z nich pozwala na precyzyjniejsze opisanie pozostałych.

Technika drukowania map

Podstawową techniką drukowania map w epoce nowożytnej (podobnie jak grafiki ilustracyjnej) jest **miedzioryt**. Jest to technika druku wklęsłego, pozwalająca na otrzymywanie sporej liczby odbitek, przy czym właś-

Ryc. 1. Przykład mapy drzeworytnej – mapa Pomorza Petrusa Artopaeusa z 1550 roku (ze zbiorów Biblioteki Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego)

ciwości miedzianej matrycy (łatwość obróbki miękkiego metalu) pozwalały na dokonywanie poprawek, uzupełnień i korekt drukowanego obrazu. Miedzioryt pojawił się w końcu XV w. (pierwsza datowana mapa Europy Mikołaja z Kuzy – 1491) i dominował przez kolejne trzy i pół stulecia. Wyparł mniej precyzyjny choć tańszy **drzeworyt**, a sam z kolei został ok. połowy XIX w. zastąpiony przez **litografię**. Drzeworyt to technika druku wypukłego, przypominająca dzisiejsze pieczętki, łatwo dająca uzupełniać skład drukarski i wkomponowywać mniejsze elementy graficzne w książki. Do produkcji map w epoce dynamicznie rozwijającej się nauki jednak słabo się nadawał, szczególnie w przypadku map o niewielkich formatach, ze względu na grubą kreskę (co ograniczało ilość treści możliwej do zamieszczenia) i nietrwałość drewnianego klocka (ryc. 1). Litografia z kolei to technika druku płaskiego, początkowo z płyt kamiennych, z czasem metalowych płyt litograficznych, a rozwinięta w chromolitografię pozwalała na szybki i wysokonakładowy druk wielobarwny (w przypadku drzeworytów i miedziorytów czarno-biały wydruk należało potem dodatkowo pokolorować, co zwiększało koszty produkcji i powodowało różnice w kolejnych egzemplarzach).

Różnorodność map

Mapy dawne funkcjonowały na rynku jako **mapy luźne**, tzn. sprzedawane w pojedynczych arkuszach, **mapy ilustracyjne**, czyli będące uzupełnieniem tekstu książek o różnorodnym charakterze, a przede wszystkim jako **mapy atlasowe**. Przyjmuje się, że pierwszym atlasem w kształcie, jaki dzisiaj znamy, było opublikowane w 1570 r. przez **Abrahama Orteliusa** w Antwer-

Ryc. 2. Sygnatura rytownika (sculpsit) i jednocześnie wydawcy (excudit) Jacoba Sandrarta z Norymbergii na mapie Pomorza i Brandenburgii z ok. 1670 r. (ze zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorzowie Wlkp.)

pii dzieło *Theatrum Orbis Terrarum*, jednak twórcą pojęcia „atlas” był najważniejszy nowożytny kartograf – **Gerard Mercator**, który w 1585 r. wydał w Duisburgu swój zbiór map pt. *Atlas Sive Cosmographice Meditationes*.

Twórcy mapy

W przypadku obu wymienionych kartografów (przyjmujemy to określenie umownie, gdyż powstało ono dopiero w XIX w.) mamy do czynienia z osobami wydawcy i autora mapy w jednej osobie. Jednak proces powstawania mapy był dużo bardziej skomplikowany i wiązał się ściśle z zastosowaną techniką drukarską. Pierwszą osobą był **autor** mapy, na swoich dziełach podpisywany m.in. jako *auctor*. Rysunek mapy na płytę miedzianą (lub inną matrycę) prznosił w odbiciu lustrzanym **rysownik**, podpisujący się jako *delineator*. Kolejnym krokiem było wyrytowanie matrycy z rysunkiem mapy, którym to zadaniem zajmował się **rytownik** – *sculptor*. Wreszcie matryca trafiała do drukarni, z reguły należącej do **wydawcy** mapy, który sygnując się na mapie, używał określenie *sumptibus* (=sumptem, nakładem). Wydawca mógł we własnych atlasach zamieszczać mapy swojego autorstwa, jak i dzieła innych kartografów (nie zawsze zresztą zgodnie z prawem – przed procederem tym miały chronić rozmaite **przywileje wydawnicze**). Na końcu procesu wydawniczego był **iluminator**, który kolorował mapy przeznaczone do atlasów (choć nie wszystkie atlasy były barwione).

Osoby te oczywiście mogły występować w opisie mapy lub atlasu, jednak nie zawsze (czasem nawet żaden z nich), nie wszyscy łącznie (z reguły tylko autor i wydawca), a czasem jedna osoba mogła trzymać w swoim ręku kilka zadań, będąc jednocześnie autorem i wydawcą lub rytownikiem i wydawcą. Po wprowadzeniu do obiegu naukowego języków narodowych czasami rezygnowano z uniwersalnej łaciny i role poszczególnych osób opisywano w języku wydawcy mapy, np. rytownik był określany jako *Kupferstecher* lub *graveur* (ryc. 2). Należy też dodać, że w wielu przypadkach w bibliotekach czy archiwach mamy do czynienia z tzw. **atlasami sztucznymi**, czyli takimi, które składają się z map różnych wydawców, które w formie atlasu zostały złożone przez kolekcjonerów.

Czas powstania mapy

Największy problem mamy jednak w przypadku próby określenia daty wydania czy powstania mapy, nie zawsze były one bowiem datowane „w płycie” (tzn.

Ryc. 3a i ryc. 3b. Kartusze tytułowe map Pomorza z pocz. XVIII w. – zwraca uwagę bogata ikonografia charakteryzująca region i opowiadająca jego dzieje podczas wojny północnej (ze zbiorów Biblioteki Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego)

miały wydrukowany rok publikacji w kartuszu tytułowym). W tym przypadku musimy sięgać do informacji innych – próbować określić, czy mapa ukazała się w atlasie i kiedy ów atlas był wydawany; w jaki sposób podpisał się jej autor lub wydawca (mógł np. otrzymać od monarchy przywilej, którego występowanie lub jego brak ogranicza nam zakres chronologiczny); czy na mapie występują treści, które pojawiają się (lub nie) na współczesnych mapach o ustalonej chronologii.

Analiza treści

Kiedy już poznamy autorów i okoliczności wydania mapy oraz ustalimy ramy chronologiczne, możemy przejść do analizy treści mapy. Należy jednak pamiętać, że szczególnie w przypadku map z XVII i XVIII w., poza treścią geograficzną, zdawałoby się najbardziej oczywistą, ważnym elementem budowy mapy jest jej strona obrazowa. Większość map z tego okresu ma z reguły mocno rozbudowany **program ikonograficzny**, który o skartowanym regionie mówi więcej niż sama treść czysto kartograficzna. O ile bowiem w epoce niedoskonałych przyrządów, wzajemnych zapożyczeń, kopiowania i upraszczania kolejne warianty mapy traciły na wartości matematycznej, o tyle dzięki uniwersalnemu językowi obrazów zyskiwały na aktualności. Pięknie zakomponowany **kartusz** tytułowy lub skalowy mówił o aktualnej sytuacji regionu więcej niż mocno zgeneralizowana treść (ryc. 3).